

**ԼՈՌՈՒ ԽՈՍՎԱԾՔԻ ԵՎ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԻ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ*¹**

DOI: 10.54503/2738-277X.2025.1(22)-29

Կատվայան Վիկտոր

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
առաջատար գիտաշխատող. viktorkatvalyan@mail.ru

Բանալի բառեր. բարբառ, խոսվածք, հնչյուն, հոգնակի թիվ, անցյալ անկատար, հարկադրական եղանակ, տարբերակիչ հատկանիշ:

Նախաբան

Հայ բարբառագիտության մեջ Լոռու խոսվածքի կարգավիճակի հարցը ունեցել է տարբեր մեկնաբանություններ: Հ. Աճառյանը այս խոսվածքն ընդգրկել է Արարատյան բարբառի կազմում՝ բարբառի տարածման մեկ շրջանում միավորելով Շուլավերը, Շամշադինը, Լոռին և շրջակաները²: Հայագետը Լոռու խոսվածքի լեզվական առանձնահատկություններին չի անդրադարձել: Ա. Ղարիբյանը Լոռու խոսվածքը համարել է Արարատյանի ենթաբարբառ: «Լոռին է միակ վայրը, - գրել է նա, - որտեղ Արարատյան բար-

* Ներկայացվել է 19.08.2025, գրախոսվել՝ 09.09.2025:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի աջակցությամբ (№ 25RG - 6B093 հետազոտական նախագիծ). The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 25RG - 6B093):

² Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 37:

բառը կազմում է ճնշող մեծամասնություն, սակայն լոռեցիների խոսվածքը, պատկանելով Արարատյան բարբառին, միաժամանակ և ունի իր մեջ թույլ տարրեր Ղարաբաղի և Թֆիլիսիի բարբառներից, այնպես որ այն կարելի է համարել Արարատյան ենթաբարբառ»¹: Մ. Ասատրյանը, անդրադառնալով Արարատյան բարբառի և Լոռու խոսվածքի փոխհարաբերություններին, նշում է, որ «Լոռու խոսվածքը միջին դիրք է գրավում Արարատյան, Ղարաբաղի ու Թիֆլիսի բարբառների միջև: Որոշ կետերում շփման մեջ մտնելով Ղարաբաղի ու Թիֆլիսի բարբառների հետ, Լոռու խոսվածքը ամենից մոտ է կանգնած Արարատյան բարբառին (այդ պատճառով էլ համարվել է նրա ենթաբարբառը)՝ մասնավորապես Աշտարակի խոսվածքին»²: Ի վերջո լեզվաբանը եզրակացնում է. «Լոռու խոսվածքը Արարատյան խոսվածքի հետ գտնվում է այնպիսի հարաբերության մեջ, որ դա կարելի է համարել և՛ Արարատյանից տարբեր, ինքնուրույն բարբառ, և՛ Արարատյանի ենթաբարբառներից մեկը»³: Ակնհայտորեն բարբառային երկու միավորների փոխհարաբերության հարցը Մ. Ասատրյանի կողմից վերջնական լուծում չի ստացել: Գ. Զահուկյանի բազմափորձային դասակարգման աղյուսակներում Լոռին Արարատյան բարբառի կազմում ներկայացված է երկու բնակավայրով՝ Ղալաչա և Գյառգյառ: Երկուսն էլ բարբառի կենտրոն դիտված Աշտարակից ունեն 13 միավոր տարբերիչ հատկանիշներ⁴: Եվ քանի որ ըստ Գ. Զահուկյանի՝ «.....բարբառի ներսում ենթաբարբառային տարբերությունները կուներենան 11-ից ավելի (11, 5-22) տարբերիչ հատկանիշ ունեցող վայ-

¹ Ա. Ղարիբյան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 219:

² Մ. Ասատրյան, *Լոռու խոսվածքը*, Ե., 1968, էջ 33:

³ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 135:

րերը»⁵, ուրեմն Ղալաչան և Գյառգյառը ներկայացնում են ենթա-
բարբառ, այլ ձևակերպմամբ՝ Գ. Ջահուկյանի տվյալներով՝ Լոռին
Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ է: Համեմատության համար
նկատենք, որ Աստապատի ենթաբարբառը Աշտարակից ունի 14
միավոր տարբերիչ հատկանիշներ, իսկ Արարատյանի կազմում
դիտարկված մյուս բնակավայրերն ունեն 5-8,5 տարբերիչ հատկա-
նիշներ⁶: Ինչ խոսք, բերված վիճակագրական տվյալները զգալիո-
րեն որոշակի են դարձնում բարբառային երկու միավորների փոխ-
հարաբերությունների մասին պատկերացումները, սակայն որոշ
տարակարծություն, այնուամենայնիվ, մնում է: Նախ, Լոռին բավա-
կանին ընդարձակ տարածաշրջան է՝ ավելի քան 120 բնակավայ-
րերով, ուստի երկու բնակավայրը դժվար թե բավարար է՝ ունենա-
լու բարբառային միավորի վերաբերյալ հիմնավոր ու ամբողջական
պատկերացում: Բացի այդ, սահմանափակ թվով բարբառային
միավորների (տվյալ դեպքում՝ երկու) փոխհարաբերությունները
որոշելիս ջահուկյանական 100 հատկանիշների մի մասը կարող է
լինել ավելորդ, իսկ փոխարենը կարող են էական լինել այլ՝ տվյալ
տարածաշրջանի համար ոչ պակաս կարևոր տարբերիչ հատկա-
նիշներ: Նկատի ունենալով այս հանգամանքները՝ Լոռու խոսված-
քի և Արարատյան բարբառի փոխհարաբերությունների վերաբեր-
յալ լրացուցիչ տեղեկություններ ունենալու համար աշխատանքում
դիտարկվում են Լոռու խոսվածքի շուրջ մեկ տասնյակ տարբերակ-
ներ՝ դրանք համեմատելով Արարատյան բարբառի ոչ միայն Աշ-
տարակի, այլ նաև Փարպիի, Օշականի, Արարատի և Էջմիածնի
որոշ գյուղերի, Վայոց ձորի մարզի որոշ բնակավայրերի խոսվածք-
ների հետ:

⁵ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁶ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

Ընդհանուր տեղեկություններ

Լոռու խոսվածքին բնորոշ իրողությունները պայմանավորված են ոչ միայն ներքին զարգացումներով, Արարատյան բարբառի հետ բնական ընդհանրություններով, այլ նաև աշխարհագրական դիրքի, երկրամասն ընդգրկած պատմական անցքերի յուրահատկություններով: Լոռին սահմանակից է Վրաստանին, և բնական է համարել, որ լոռեցիները առնչվել են ինչպես վրացիների, այնպես էլ վրացահայության հետ: Մյուս կողմից՝ միջին դարերից սկսած և մինչև 19-րդ դար Լոռին ժամանակ առ ժամանակ գտնվել է վրացական տիրապետության տակ⁷, որն իր ազդեցությունն է թողել նաև լոռեցիների խոսվածքի վրա: Հարկ է նկատի ունենալ նաև, որ 19-րդ դարի սկզբներին Ղարաբաղի հայերի ներգաղթը Լոռի ավելի մեծ չափեր է ընդունել: Եվ չնայած արցախցիների մեծ մասը հետագայում վերադարձել է Արցախ⁸, այնուամենայնիվ Լոռու խոսվածքում Ղարաբաղի բարբառը զգալի հետք է թողել: Պատմականորեն ձևավորված հատկանիշների իր ամբողջությամբ Լոռու խոսվածքը, այսպիսով, դարձել է բարբառային հայերենի ինքնատիպ մի դրսևորում, որը զգալիորեն առանձնանում է Արարատյան բարբառի տարբերակային այլ դրսևորումներից:

Ըստ Մ.Ասատրյանի՝ Լոռու խոսվածքը տարածական տեսանկյունից մի ամբողջություն է կազմում՝ գրավելով բավականին ընդարձակ տարածություն: Այդ խոսվածքով են հաղորդակցվում Լոռու մարզի Վանաձոր (նախկինում՝ Կիրովական) քաղաքում և շրջակա գյուղերում, Թումանյանի (նախկինում՝ Ալավերդի), Ստեփանավանի տարածաշրջաններում, Մալիտակի տարածաշրջանի

⁷ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բաբսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 2, Ե., 1988, էջ 598-599:

⁸ Հ. Ամիրջանյան, *Լոռին 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին*, Ե., 2010, էջ 71-91:

բնակավայրերի մի մասում, Տավուշի մարզի Նոյեմբերյանի տարածաշրջանում»:

Մեթոդ և նյութ

Հետազոտությունն իրականացվել է զուգադրահամեմատական մեթոդով: Նյութերը քաղվել են Մ. Ասատրյանի «Լոռու խոսվածքը» աշխատությունից¹⁰, Ռ. Մարկոսյանի «Արարատյան բարբառ» ուսումնասիրությունից¹¹, ընդհանուր բարբառագիտական աշխատություններից¹², ՀԲԱ ծրագրով¹³ գրանցված և արխիվում պահպանված այն տետրերից, որոնք ներկայացնում են Լոռու մարզի բնակավայրերի¹⁴, Աշտարակի¹⁵, Փարպիի¹⁶, Օշականի¹⁷ խոսվածքները: Արարատյան և Լոռու բարբառային միավորները համեմատելիս հիմք ենք ընդունել ոչ միայն Մ. Ասատրյանի առանձնացրած տարբերությունները, Գ. Ջահուկյանի կազմած աղյուսակներում արձանագրված տվյալները, այլ նաև Մ. Ասատրյանի նկարագրություններում ներկայացված մի շարք հատկանիշներ, որոնք չեն դիտվում Արարատյան բարբառի դրսևորումներում: Նման հատկանիշներ ի հայտ են եկել նաև ՀԲԱ ծրագրով լրացված տետ-

⁹ Մ. Ասատրյան, *Լոռու խոսվածքը*, էջ 5:

¹⁰ Մ. Ասատրյան, *Լոռու խոսվածքը*:

¹¹ Ռ. Մարկոսյան, *Արարատյան բարբառ*, Ե., 1989:

¹² Հ. Աճառյան, *Հայ բարբառագիտություն*, Ա. Ղարիբջան, Հայ բարբառագիտություն, Ա. Գրիգորյան, *Հայ բարբառագիտության դասընթաց*, Ե., 1957, Գ. Գևորգյան, *Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագիրը*, Ե., 2013:

¹³ *Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիր* (այսուհետև՝ ՀԲԱ), Ե., 1977:

¹⁴ Թիվ 98 տետր՝ Շավարշավան, թիվ 134 տետր՝ Սանահին, թիվ 135 տետր՝ Դսեղ, թիվ 136 տետր՝ Թեղուտ, թիվ 137 տետր՝ Շամուտ, թիվ 138 տետր՝ Ճոճկան, թիվ 139 տետր՝ Հաղպատ, թիվ 176 տետր՝ Վարդաբլուր, թիվ 291 տետր՝ Կուրթան:

¹⁵ Թիվ 151 տետր՝ Աշտարակ:

¹⁶ Թիվ 9 տետր՝ Փարպի:

¹⁷ Թիվ 20 տետր՝ Օշական:

րերում: Արարատյան բարբառի մի շարք խոսվածքների վերաբերյալ եզրահանգումներ արել ենք՝ հիմք ընդունելով Ռ. Մարկոսյանի գրքում բերված բարբառային բավականին հարուստ նյութը: Հետևելով Գ. Զահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքներին՝ Արարատյան բարբառի և Լոռու խոսվածքի տարբերակների միջև առկա ամբողջական տարբերությունները գնահատել ենք 1 միավոր, մասնակի տարբերությունները՝ 0,5 միավոր: Ընդհանուր առմամբ, բարբառային երկու միավորների փոխհարաբերությունները ներկայացրել ենք ըստ ՀՖԱ ծրագրով լրացված տետրերի նյութի, այսինքն՝ լեզվաբանների նկատած տարբերությունները համեմատություններում որպես կանոն հաշվի առել ենք, եթե դրանք արձանագրված են տետրերում:

Լոռու խոսվածքի և Արարատյան բարբառի տարբերությունները

Բարբառային դիտարկվող երկու միավորները միմյանցից ամբողջովին կամ մասնակիորեն տարբերվում են հետևյալ հատկանիշներով.

1. Երկբարբառների առկայություն. օր.՝ *վեց, չոր* (0,5 միավոր) Այս հատկանիշն ունեն Լոռու խոսվածքի դիտարկվող տարբերակների մեծ մասը՝ Թեղուտը, Կուրթանը, Հաղպատը, Վարդաբլուրը, Սանահինը, Դսեղը, Շամուտը: Հատկանիշն ունի նաև Աշտարակի խոսվածքը, իսկ Փարպին այս հատկանիշը չունի: Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ *n* և *k* երկբարբառների գոյությունը Լոռու խոսվածքի ամենահատկանշական հնչյունական կողմերից մեկն է¹⁸: Գ. Զահուկյանը Աշտարակի խոսվածքում արձանագրել է շեշտակիր *n*-ի բարձրացող – երկբարբառային արտասանություն (*n* – ուօ)¹⁹:

2. Քմայնացած ձայնավորի առկայություն (0,5 միավոր)

¹⁸ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

¹⁹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

Լոռու խոսվածքի տարբերակներում և Փարպիում, Օշականում այս հատկանիշը չի արձանագրվել, դիտվել է Աշտարակի խոսվածքում:

3. Շեշտանախորդ դիրքում ձայնավորի հնչյունափոխություն՝ պայմանավորված շեշտի ուժգնությամբ. օր.՝ *ըղանձիլ, ծըրավիլ, ռավօղ* (1 միավոր)

Լայնորեն տարածված է Լոռու տարբերակներում, որովհետև Լոռիում շեշտն ավելի ուժգին է, քան Արարատյան բարբառի տարբերակներում²⁰: Փարպիին, Օշականին և Աշտարակին բնորոշ չէ:

4. Շնչեղ ձայնեղների առկայություն (0,5 միավոր)

Լոռիում և Փարպիում, Օշականում չի արձանագրվել, առկա է Աշտարակում: Ի դեպ, Մ. Ասատրյանը վկայել է, որ Գուգարքի տարածաշրջանի որոշ գյուղերում (Մեղրուտ, Ժդանով, Փամբակ, Քարաբերդ), նաև Սպիտակում ձայնեղ պայթականները վերածվել են խուլերի (բարի>պարի, դեղին>տեղին, ձախ>ծախ), և երևույթը բացատրել է Ղարաբաղի բարբառի ազդեցությամբ²¹: Գ. Զահուկյանը շնչեղ ձայնեղներ արձանագրել է Երևանում և Աշտարակում, չի վկայել Լոռու խոսվածքներում (Ղալաչա, Գյառգյառ)²²:

5. *Տն>նն* հնչյունափոխություն (1 միավոր)

Լոռիում չի արձանագրվել, կա Փարպիում, Օշականում և Աշտարակում, ըստ Գ. Զահուկյանի՝ նաև Քանաքեռում, Էջմիածնում, Կողբում²³:

6. Գրաբարյան բառավերջի *ն*-ի դիմաց՝ *ը*. օր.՝ *թօռը, ձուգը* (1 միավոր)

Հատկանիշը բնորոշ է Լոռիին, բացակայում է Փարպիում, Օշականում և Աշտարակում: Հարցին անդրադառնալով՝ Մ. Ասատրյանը

²⁰ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

²¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 65:

²² Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

գրել է, որ գրաբարյան *ն* վերջնահնչյունի այսպիսի դրությամբ Լոռու խոսվածքը առանձին դիրք է գրավում հայերենի բարբառների մեջ, առանձնանում է Արարատյան խոսվածքներից և որոշ չափով մոտենում Ղարաբաղի բարբառին²⁴: Հատկանիշը Լոռու խոսվածքներում արձանագրել է նաև Գ. Ջահուկյանը²⁵:

7. Հպաշփականների վերածում շփականի նախաբաղաձայնական դիրքում (1 միավոր)

Լոռիին բնորոշ չէ այս հատկանիշը, կա Փարպիում, Օշականում և Աշտարակում: Գ. Ջահուկյանը հատկանիշը արձանագրել է բուն Արարատյան բարբառի բոլոր խոսվածքներում²⁶:

8. *Գ, Կ, ք*-ի քմայնացում կամ հպաշփականացում (0,5 միավոր)
Լոռին և Փարպին չունեն Աշտարակում և սրա ազդեցությամբ՝ Օշականում դիտված այս հատկանիշը:

9. *Ն*-ից առաջ՝ *ր > ռ* անցում. օր.՝ *բերան – բերնին, արին – առնակօլօլ* (0,5 միավոր)

Հատկանիշը դիտվել է Լոռիի շատ տարբերակներում (Թեղուտ, Կուրթան, Հաղպատ, Վարդաբլուր, Դսեղ): Չի արձանագրվել Ճոճականում, Սանահինում, Շամուտում, Շավարշավանում, ինչպես նաև Փարպիում և Աշտարակում: Մ. Ասատրյանը նկատել է, որ մի շարք բառերի «աճման դեպքում» վերջնականի ձայնավորները սղվում են, և *ր*-ն, հայտնվելով *ն*-ից կամ *շ*-ից առաջ, դառնում է *ռ*՝ *արին – առնաթաթախ, ուրիշ-ուռշի, բերան-բերնի, ցորեն – ցոռնի, թօրօն – թոռնի*²⁷: Կարծում ենք՝ առաջնալեզվային *շ*-ից առաջ *ր*-ի *ռ* արտասանությունը հատուկ է ոչ միայն Լոռիին, այլ նաև Արա-

²⁴ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

²⁵ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

րատյան և այլ բարբառների: Իսկ *ն*-ից առաջ *ը>ռ* անցումը պետք է որ հին հայերենին հատուկ օրինաչափության արձագանք լինի:

10. Բազմավանկ բառերի հոգնակիի կազմություն *նի* մասնիկով. օր.՝ *կեճակնի, պըռռավնի* (1 միավոր)

Լոռիին բնորոշ այս հատկանիշը չկա Փարպիում, Օշականում և Աշտարակում: Մ. Ասատրյանը նշում է, որ այս հատկանիշով Լոռու խոսվածքը հեռանում է Արարատյան բարբառից և Ղարաբաղի բարբառի հետ մի առանձին դիրք է գրավում հայերենի բարբառների մեջ²⁸: Իրողությունն արձանագրել է նաև Գ. Ջահուկյանը²⁹:

11. *Ա, ի* ձայնավորներով ավարտվող բազմավանկ բառերի հոգնակիի կազմություն *ենի* մասնիկով. օր.՝ *քամենի, ճամփենի* (0,5 միավոր)

Հատկանիշը դիտվել է Լոռու բոլոր տարբերակներում՝ Վարդաբլուրից բացի: Մ. Ասատրյանը նկատում է, որ *ի*-ով վերջացող բառերը նկատի ունենալով՝ կարելի է վերականգնել *անի* հոգնակերտը (տարի - խարիանի>տարենի)³⁰: Բայց այդ դեպքում հասկանալի չէ, թե ինչու *ա*-ով վերջացող բառերն էլ ստանում են *ենի* (ճամփա - ճամփենի):

12. Քեր մասնիկով հոգնակի. օր.՝ *խընամըքեր, փեսացըվէքեր* (0,5 միավոր)

Ունի միայն Լոռին (Վարդաբլուրից բացի): Մ. Ասատրյանը խոսվածքի հոգնակերտ մասնիկների շարքում բերում է *քլեր* ձևը³¹, բայց ՀԲԱ ծրագրով լրացված տետրերում արձանագրված է *քեր*: Հատկանիշը Ղալաչայում արձանագրել է Գ. Ջահուկյանը³²:

²⁸ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

²⁹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 95-96:

³⁰ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

13. Հոգնակի թեք հոլովներում *նի>նէր* փոփոխություն. օր.՝ *բէրաննի - բէրաննէրի, ծախկընի - ծախկընէրի* (0,5 միավոր)
Հատուկ է Լոռիի տարբերակների մի մասին՝ Կուրթանին, Վարդաբլուրին, Դսեղին, Շավարշավանին: Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ «Ալավերդու և Նոյեմբերյանի շրջանի գյուղերում հոգնակի թիվը *նի* մասնիկով կազմող գոյականները, որպես *ի*-ով վերջավորվող բառեր, ենթարկվում են *ու* հոլովման»³³:

14. Ստացական հոգնակիություն *ներու* մասնիկով. օր.՝ *վոտներնէրուս, ձեռներնէրուս* (1 միավոր)

Լոռիի խոսվածքում հատկանիշը վկայել է Մ. Ասատրյանը, բայց մեր դիտարկած տարբերակներում վկայված չէ: Այնուամենայնիվ, մի շարք բարբառակիրներ հաստատել են հատկանիշի առկայությունը³⁴:

15. Որոշ խմբերի բառերի բացառականի *ց*-ի անկում. օր.՝ *մառթըկէրանցի, քըվորտանցի, ինձանի, ձեզանի* (1 միավոր)

Լոռիին բնորոշ այս հատկանիշը չի դիտվել Փարպիում, Օշականում և Աշտարակում: Մ. Ասատրյանը այս հատկանիշը համարել է Լոռու խոսվածքի գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը, նկատել, որ բացառականի այսպիսի կազմությամբ ևս Լոռու խոսվածքը առնչվում է Ղարաբաղի բարբառին³⁵:

16. Հատուկ տեղանունների Ա հոլովում. օր.՝ *Ըրեվանա, Ըքարակա* (0,5 միավոր)

Լոռիին և Փարպիին, Օշականին բնորոշ այս հատկանիշը Աշտարակում չի արձանագրվել: Մ. Ասատրյանը խոսվածքում Ա հոլովում չի առանձնացրել, բայց նկատել է, որ հատուկ տեղանունները

³³ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

³⁴ Բացի այդ, զեկուցումը ներկայացնելուց հետո հատկանիշն արձանագրել ենք Լոռու մարզի շուրջ երեք տասնյակ բնակավայրերում դաշտային աշխատանքներ կատարելու ընթացքում:

³⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 18-19:

սեռական և բացառական հոլովները կազմում են *ա* վերջավորությամբ³⁶:

17. Դասական թվական -*ում*-ով. օր.՝ *էրկուսումը, վեցումը* (0,5 միավոր)

Դիտվել է Լոռիի որոշ տարբերակներում (Թեղուտ, Սանահին): Մ. Ասատրյանը խոսվածքում նման ձևեր չի վկայել³⁷: Գ. Զահուկյանը Ղալաշայում և Գյառգյառում արձանագրել է հատկանիշը³⁸:

18. Ցուցական դերանունների հոգնակիում *ը>հ* անցման առկայություն. օր.՝ *սըհանք, դըհանք, նըհանք* (1 միավոր)

Բնորոշ է Լոռիին: Հատկանիշն արձանագրել է նաև Գ. Զահուկյանը³⁹:

19. *էս, էտ, էն* դերանունների հոլովման ժամանակ եզակի բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներում *սա, դա, նա*-ի ձևերի գործածություն. օր.՝ *սըրա//ըստուր, սըրան//ըստուր, սըրանից, սըրանով* (0,5 միավոր)

Հատկանիշը դրսևորվում է Լոռիի որոշ տարբերակներում (Թեղուտ, Կուրթան, Սանահին, Դսեղ): Մ. Ասատրյանը այս իրողությունը համարել է Լոռու խոսվածքի ընդհանուր հատկանիշ⁴⁰:

20. Ուլ վերջավորությամբ անորոշ դերբայ. օր.՝ *թօղուլ, լըքցընուլ, խըրդնուլ* (0,5 միավոր)

Հատկանիշն ունեն Լոռիի որոշ տարբերակներ (Թեղուտ, Ճոճկան, Հաղպատ, Շավարշավան): Մ. Ասատրյանը նշել է, որ այս հատկանիշը բնորոշ է Ալավերդու և Նոյեմբերյանի շրջանի գյուղերին⁴¹: Նա նաև եզրակացրել է, որ այդ խոսվածքները պահել են գրաբարյան

³⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 96:

³⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 106:

³⁸ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

³⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 58-59:

⁴⁰ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁴¹ Նշվ. աշխ., էջ 113:

բոլոր լծորդությունները⁴² (ա, ե, ի, ու): Ա.Ղարիբյանը գրել է, որ Նոյեմբերյանի և Ալավերդու շրջանում չստեղծանց ունեցող բայերը պատկանում են Ու խոնարհման (տեսնուլ, գտնուլ)⁴³: Գ. Զահուկյանը հատկանիշն արձանագրել է Գյառգյառում⁴⁴:

21. Անցյալ անկատարի համադրական ձև. օր.՝ *կարթէի, մընէի* (1 միավոր)

Հատկանիշը հատուկ է Լոռիին: Ըստ Մ.Ասատրյանի՝ անկատարի նման կազմությամբ Լոռու խոսվածքը ոչ միայն հեռանում է Արարատյան բարբառից, այլև յուրահատուկ տեղ է գրավում հայերենի բարբառների մեջ և անմիջական «շփման մեջ է մտնում» գրաբարի հետ⁴⁵: Լոռու խոսվածքի այս հատկանիշը արձանագրել են նաև Ա.Ղարիբյանը⁴⁶ և Գ. Զահուկյանը⁴⁷:

22. Գրաբարյան նախահավելված անցյալ կատարյալի եզակի 3-րդ դեմքում. օր.՝ *էրէր, էթող, էրէտ* (0,5 միավոր)

Հատկանիշը դրսևորվում է Լոռիի որոշ տարբերակներում (Թեղուտ, Հաղպատ, Սանահին): Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ Լոռու խոսվածքը այս հատկանիշով գրաբարի հետ «շփման եզրեր» է հանդես բերում միջին հայերենի միջնորդությամբ⁴⁸: Գ. Զահուկյանը ևս հատկանիշը արձանագրել է Լոռու խոսվածքներում⁴⁹:

23. Անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի *ուց* վերջավորություն (պատճառական և 5 այլ բայեր). օր.՝ *հըսկացրուց, բէրուց, թօղուց* (0,5 միավոր)

⁴² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 23:

⁴³ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 226-227:

⁴⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴⁵ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 24-25:

⁴⁶ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 226:

⁴⁷ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

⁴⁸ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

⁴⁹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

Կա Լոռիում և Աշտարակում, Օշականում, չկա Փարպիում: Մ. Ասատրյանը այս հատկանիշը արձանագրել է նաև Գորիսում, Շամշադինում և Իջևանում, իսկ Արարատյան խոսվածքներից՝ միայն Աշտարակում⁵⁰:

24. Ժխտական մասնիկների հետադաս կիրառություն. օր.՝ *սիրում չէմ, մընացի վօջ, խըմէմ վօջ, ասել չըտիմ, ծըխել մի* (0,5 միավոր)

Բնորոշ է Լոռիին և Աշտարակին: Մ. Ասատրյանը համարել է, որ այս հատկանիշը Լոռու խոսվածքի ամենաակնառու յուրահատկություններից մեկն է, իսկ Արարատյան բարբառում ժխտական մասնիկների հետևողական հետադաս գործածություն չկա⁵¹: Գ. Զահուկյանը այս հատկանիշը վկայել է Լոռու խոսվածքներում, Աշտարակում, մասամբ՝ Երևանում և Քանաքեռում⁵²:

25. -Ող վերջավորությամբ դերբայով բաղադրյալ ապառնի. օր.՝ *Գընաց առտը ջըրօղ* (0,5 միավոր)

Երևույթը առկա է Լոռիի որոշ տարբերակներում (Թեղուտ, Հաղպատ, Դսեղ, Շամուտ, Շավարշավան): Մ. Ասատրյանը հատկանիշը չի նկատել և նշել է, որ խոսվածքում ենթակայական դերբայը ժամանակների կազմությանը չի մասնակցում⁵³: Ա. Ղարիբյանը գրել է, որ Ալավերդու և Նոյեմբերյանի շրջանի մի շարք գյուղերում (Թումանյան, Շնող) ենթակայական դերբայն օգտագործում են անորոշ դերբայի տրական հոլովի կամ ապառնի դերբայի փոխարեն, և բերել է օրինակներ.*գընանք կակալ քաղօղ. գընացին ծընէփակ*

⁵⁰ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

⁵¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 30:

⁵² Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

⁵³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 119:

ու *սինդրիկ քաղօր*⁵⁴: Գ. Ջահուկյանը այս հատկանիշը արձանագրել է Ղալաչայում⁵⁵:

26. *Պիտի* եղանակիչի խոնարհվող կրճատ ձև. օր.՝ *ասիլ տիւ, ասիլ տիս, ասիլ տի* (1 միավոր)

Հատուկ է Լոռիին: Ռ. Մարկոսյանը Արարատյան բարբառում հարկադրականի կազմության մասին խոսելիս առանձնացնում է Լոռու, Սպիտակի, Վայոց ձորի խոսվածքները, որոնցում դրսևորվում է *պիտի* եղանակիչը տարբեր ձևերով, թե՛ առաջադաս, թե՛ հետադաս⁵⁶: Թվում է՝ նրա նշած *տէւ, տէս, տի* ձևերը վերաբերում են հենց Լոռու խոսվածքին, մանավանդ որ հիշատակում է նաև Նոյեմբերյանի *տիւ, տիս, տի* կարգի ձևերը⁵⁷: Գ. Ջահուկյանը *պիտի* եղանակիչի առաջին վանկի սղումով ձևեր արձանագրել է Լոռու խոսվածքներում, իսկ բուն Արարատյան բարբառի խոսվածքներում եղանակիչի սղված ձևեր չի վկայել⁵⁸:

27. Սահմանական ապառնու արտահայտություն *պիտի*-ի կրճատ ձևերով. օր.՝ *նըստիլ տիւ, նըստիլ տիս, նըստիլ տի* (1 միավոր)

Հատուկ է Լոռիին: Ըստ Մ. Ասատրյանի՝ սահմանականի ապառնի ժամանակների իմաստը խոսվածքում արտահայտվում է հարկադրականի ձևերով՝ *գնալ տէւ, գնալ տէ*⁵⁹:

28. Հարկադրականի ձևավորում *պիտի*-ի խոնարհվող ձևերով (0,5 միավոր)

Հատուկ է Լոռիին, բայց երբեմն հանդիպում է նաև Փարպիում և Օշականում: Լոռիի մի մասում խոնարհվում է *պիտիւ*-ը (օր.՝ գրիլ

⁵⁴ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, նշվ. աշխ., էջ 226:

⁵⁵ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁵⁶ Տե՛ս Ռ. Մարկոսյան, Արարատյան բարբառ, էջ 150:

⁵⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 151:

⁵⁸ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

⁵⁹ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

պըտեն, գրիլ պըտես, գրիլ պըտի), իսկ Հաղպատում, Վարդաբլուրում, Դսեղում, Շավարշավանում՝ կրճատ ձևը (տիմ//տէմ):

29. Ժխտական դերբայի հատուկ ձևերի առկայություն (0,5 միավոր)

Լոռին և Աշտարակը, Օշականը չունեն, Փարպին ունի: Լոռու խոսվածքում ժխտական դերբայի բացակայությունն արձանագրել է նաև Մ. Ասատրյանը⁶⁰: Գ. Զահուկյանը այս հատկանիշը արձանագրել է Էջմիածնում և Կողբում, մասամբ՝ Երևանում և Քանաքեռում⁶¹:

30. Ապառնի դերբայի առկայություն (0,5 միավոր)

Լոռին և Աշտարակը, Օշականը չունեն, Փարպին ունի ապառնի դերբայ: Մ. Ասատրյանը ևս նշել է խոսվածքում ապառնի դերբայի բացակայությունը⁶²:

31. Ա խոնարհման բայերի ենթակայական դերբայի կազմություն ներկայի հիմքից. օր.՝ *աղօղ, հրսկանօղ* (0,5 միավոր)
Բնորոշ է Լոռիի տարբերակների մի մասին (Թեղուտ, Հաղպատ, Սանահին, Դսեղ, Շավարշավան), նաև՝ Օշականին, իսկ Աշտարակում կազմվում է միայն անցյալի հիմքից: Մ. Ասատրյանը նշել է, որ ենթակայական դերբայը բոլոր բայերի դեպքում կազմվում է անորոշի (ներկայի) հիմքով⁶³:

32. Անցյալ կատարյալի ցոյական կազմություն *իլ/ել* վերջավորվող պարզ բայերի դեպքում. օր.՝ *լըսեցի, նըստեցի, չափեցի* (0,5 միավոր)

Հատուկ է Լոռիին և Աշտարակին, մասամբ՝ Փարպիին, Օշականում անցյալ կատարյալը ցոյական չէ:

⁶⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 113:

⁶¹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

⁶² Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 113:

⁶³ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 118:

33. Ե խոնարհման պարզ բայերի ըղձական ապառնու եզակի երրորդ դեմքի *է* վերջավորություն. օր.՝ *զըրէմ, զըրէս, զըրէ* (0,5 միավոր)

Մասամբ է բնորոշ Լոռիին (Թեղուտ, Ճոճկան, Հաղպատ, Սանահին, Շավարշավան): Մ. Ասատրյանը նկատել է, որ այս հատկանիշը հաստուկ է այն խոսվածքներին, որոնցում անորոշը ունի *ել* վերջավորություն⁶⁴:

34. Ըղձական անցյալի ապառնիի բացակայություն. օր.՝ *էռնակ զըրէլ ի* (0,5 միավոր)

Բնորոշ է Լոռիի որոշ տարբերակների (Թեղուտ, Հաղպատ, Սանահին, Դսեղ, Շամուտ): Մ. Ասատրյանը իրավացիորեն նշել է, որ խոսվածքում անցյալ անկատարի ձևավորման յուրահատկության պատճառով (բըժանէի) ըղձական անցյալի ապառնին բացակայում է, այդ իմաստը կարող է արտահայտվել անցյալի վաղակատարով⁶⁵:

35. Հարկադրականի եղանակիչի ետադասություն. օր.՝ *զըրիլ տէմ* (0,5 միավոր)

Հաստուկ է Լոռիին, մասամբ էլ՝ Փարպիին:

36. Եզակի հրամայականի *է* վերջավորության առկայություն (0,5 միավոր)

Թեղուտում գուգահեռ գործածվում են *է* և *ի* վերջավորություններ (նըստէ/նըստի), Ճոճկանում և Շավարշավանում չեզոք բայերն ունեն *ի*, ներգործականները՝ *է* (ապրի, բըռնէ): Իսկ Աշտարակում, Փարպիում և Օշականում՝ ներգործականները՝ *ա*, չեզոքները՝ *ի*: Մ. Ասատրյանը փաստում է, որ այս հատկանիշը բնորոշ է անորոշում *է*, *ա*, *ի*, *ու* լծորդություններ ունեցող խոսվածքներին, այ-

⁶⁴ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 124:

⁶⁵ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 124:

սինքն՝ Ալավերդու և Նոյեմբերյանի շրջանի գյուղերի խոսվածքներին⁶⁶:

37. Ա խոնարհման բայերի կրավորականի կազմությունն ներկայի հիմքից՝ ալ վերջավորության պահպանումով. օր.՝ *աղվալ, զօղանվալ, լըվանվալ* (0,5 միավոր)

Հատկանիշը հատուկ է Լոռիին, նշում է Մ.Ասատրյանը⁶⁷: ՀԲԱ ծրագրով տեսրերում չի արտահայտված համապատասխան ձևակերպում չունենալու պատճառով, բայց բարբառակիրները վկայում են⁶⁸:

Եզրակացություններ

1. Բարբառային հայերենի՝ դիտարկված տարբերակների շրջանակում Լոռու խոսվածքի դրսևորումները, այսպիսով, Արարատյան բարբառի խոսվածքներից տարբերվում են առնվազն 24,5 միավորով, որը նշանակում է, որ Լոռու խոսվածքը կարող է դիտվել իբրև Արարատյանից առանձին բարբառ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դիտարկվող բարբառային միավորի շրջանակում գուգորդվում են Արարատյան, Ղարաբաղի բարբառներին, ինչպես նաև միայն իրեն հատուկ հատկանիշներ, թերևս մինչ այժմ Լոռու խոսվածք անվանված բարբառային միավորը ամբողջական ուսումնասիրությամբ ստացված փաստերի համադրման արդյունքում ի վերջո համարվի միջբարբառ և կոչվի Լոռու միջբարբառ:

2. Բարբառների դասակարգումը ճիշտ կլինի կատարել աստիճանականության սկզբունքով, այնպես, որ ընտրված բոլոր 100 հատկանիշները դասակարգվող միավորների շրջանակում գոր-

⁶⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 113, 126:

⁶⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 137-138:

⁶⁸ Բացի այդ, դաշտային աշխատանքների ընթացքում հատկանիշը արձանագրել ենք որոշ բնակավայրերի խոսվածքներում:

ծուն լինեն, այսինքն՝ 100 հատկանիշները տարբեր մակարդակներում պետք է փոփոխվեն: Ըստ այդմ՝ Գ. Ջահուկյանի ընտրած 100 հատկանիշները ընդունելի են հայերենի բոլոր բարբառների դասակարգման համար և թերևս հնարավորություն են տալիս բավարար ճշգրտությամբ իրարից զատելու բարբառների խմբակցություններն ու խմբերը: Մինչդեռ բարբառախմբերի ներսում դասակարգումներ կատարելիս պետք է դուրս թողնել հավելյուրդային, տվյալ բարբառախմբի որևէ բարբառային միավորում չհանդիպող հատկանիշները և ընտրել այնպիսի 100 հատկանիշներ, որոնք մեծ տարածում ունեն բարբառախմբում և հանդիպում են բարբառախմբի գոնե մեկ բարբառային միավորում: Այդ նույն սկզբունքով պետք է առաջնորդվել նաև երկու բարբառային միավորներ համեմատելիս՝ բացառելով հավելյուրդային հատկանիշները և ընդգրկելով միայն երկուսի համար ընդհանուր, երկուսում էլ դրսևորվող, ինչպես նաև երկուսին իրարից տարբերող հատկանիշներ:

Օգտագործված գրականություն

Աճառեան Հ., Հայ բարբառագիտություն, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, 1911:

Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Ե., 1953:

Ասատրյան Մ., Լոռու խոսվածքը, Ե., 1968:

Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Ե., 1988:

Ամիրջանյան Հ., Լոռին 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե., 2010:

Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառ, Ե., 1989:

Գրիգորյան Ա., Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Ե., 1957:

Գևորգյան Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային համակարգերի տարածագործառական բնութագիրը, Ե., 2013:

Katvalyan Victor - On the Relationships between Lori Speech and the Ararat Dialect.- The issue of the status of the Lori speech has had different interpretations. Eventually, an opinion emerged that it could be considered both an independent dialect, distinct from Ararat, and one of the variants of Ararat. In order to have additional information on the relationship between the Lori speech and the Ararat dialect, the work examined about a dozen variants of the Lori speech, comparing them with a number of speeches of the Ararat dialect. It was found that within the framework of the observed variants of dialectal Armenian, the manifestations of Lori speech differ from those of the Ararat dialect by at least 24.5 points, which means that Lori speech can be considered a separate dialect from Ararat.

Keywords: dialect, speech, sound, plural, past imperfect, compulsive mood, distinctive feature.

Katvalyan Victor, Doctor in Philology, Institute of Language of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Leading Researcher.

Катвалян Виктор - О взаимоотношениях Лорийского говора и Араратского диалекта.- Вопрос о статусе Лорийского говора трактовался по-разному. Со временем возникло мнение, что его можно считать и самостоятельным диалектом, отличным от Араратского, и одним из вариантов Араратского. С целью получения дополнительных сведений о соотношении лорийского говора и араратского диалекта в работе было рассмотрено около десятка вариантов Лорийского говора, в сравнении с рядом говоров Араратского диалекта. Установлено, что в рамках наблюдаемых вариантов диалектного армянского языка проявления Лорийского говора отличаются от проявлений Араратского

диалекта не менее чем на 24,5 балла, что позволяет считать Лорийский говор отдельным диалектом от Араратского.

Ключевые слова: диалект, говор, звук, множественное число, прошедшее несовершенное время, принудительное наклонение, различительный признак.

Катвалян Виктор, доктор филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, ведущий научный сотрудник.